

Taras Goncharuk

**On using of prisoners' labour for building of the Boulevard
(Potyomkins'ki) stairs in 1837-1842
(on the materials of Odesa region State Archives)**

The presented document was composed in October, 1841 and it was a report on building of the Potyomkins'ki stairs. A document testifies that at those work the labour of prisoners was actively used.

УДК 94(477.74):303.436.2:929“1857-1872”

Володимир Полторац

**ДОКУМЕНТИ ПРО МИХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО
В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Представлені документи з Державного архіву Одеської області висвітлюють два періоди життя відомого польського й українського письменника та політичного діяча Михала Чайковського (Садик-паші). Перша група документів присвячена подіям на передодні та під час Польського повстання 1863-1864 рр., друга – переїзду М. Чайковського до Києва у 1872 р. До матеріалу додаються портрети Садик-паші.

Михал Чайковський, який у 1851-1872 рр. перебуваючи на службі Османської імперії, мав ім'я Садик-паші, відомий в історичній науці як письменник, організатор та керівник так званих османських козаків (“Казак-алай”), авантюрист та творець власної політичної концепції розвитку східноєвропейських народів. Він вважав, що боротьба Польщі за незалежність потребує важливої підмоги – створення незалежної козацької держави на чолі з гетьманом. Його двадцятирічне перебування в Османській імперії стало періодом активних пошуків союзників у боротьбі з російським імперіалізмом – і закінчилось примиренням польського політика з двоголовим орлом. Незважаючи на приголомшливий вплив Чайковського на події середини ХІХ століття, його постать досі не стала об'єктом дослідження в сучасній українській історичній науці. Джерела щодо діяльності Садик-паші розпорошені по архівах Парижа, Стамбула, Софії, Одеси, Києва, Кракова та багатьох інших. Ця публікація – спроба хоч трохи наблизитись до розгадки авантюрної персони Михала Чайковського.

В Державному архіві Одеської області зберігаються документи, що прямо чи опосередковано висвітлюють два моменти з життя та діяльності Чайковського: побоювань його персони російських чиновників новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства напередодні та під час польського повстання 1863 р. та переїзду Михала зі Стамбула до Києва разом з ад'ютантом Адамом Морозовичем. Усі ці документи не створюють окремої діловодної справи, а є частинами різних одиниць зберігання.

Перша група документів (док. № 1-7) відбиває активізацію діяльності Садик-паші в Добруджі та Молдові в 1863 р., що надало можливість російським чиновникам панічно повідомляти своє керівництво про формування військових загонів для вторгнення в межі Російської імперії та про мережу зв'язків Чайковського із польською шляхтою, євреями, українцями. Дивним чином агенти Садик-паші “виринають” то в Сербії, то в Волощині, то в Австрії, то в Молдові, то на Поділлі й Буковині. Страх від невгамовної праці цього “павука”, що плів “мереживо” своїх антиросійських змов, примушував працівників митної сторожі, столоначальників та генерал-губернаторів бути пильними настільки, що звістка про перехід Садик-паші до православ'я і переселення його до Києва було подією архіважливою – нею керував начальник Петербурзького військового округу, особа, наближена до імператора, граф Павло Шувалов. І тут не обійшлося без поворотів долі – тепер вже російські дипломати намагаються попередити будь-які негативні дії з боку поляків стосовно ще донедавна страхітливого ворога імперського спокою. Саме такий поворот долі представляє друга група документів (док. № 8-9), що містяться в окремій справі “О дозволеніи (разрешеніи) бывшему турецкоподданому генералу Садык-паше Чайковскому переехать в Киев на жительство. О прибывшем с ним польском выходеце Адаме Морозовиче⁴³¹”. Адам Морозович прибув разом з Михалем Чайковським до Одеси. Він просив оселити його у “Південно-Західному краї в Києві” разом з Чайковським. На його прохання було зауважено, що спочатку він має бути переданий “правосуддю уряду та милості Імператора”. Листування про долю Адама Морозовича тривало майже весь грудень 1872 р. За цей час він встиг отримати паспорт і оселитися в Києві⁴³².

Вважаємо за потрібне також надати портрети Садика-паші цього часу, тобто 1860-х рр. (див. с.150) з архівосховища Національної бібліотеки “Св.Св. Кирила та Методія” (Софія, Болгарія). Світлини публікуються вперше і дають можливість унаочнити постать героя поданого листування.

Надані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Моменти, що потребували додаткового пояснення позначені автором статті в документах цифрами, які відсутні в оригінальних текстах.

⁴³¹ Адам Морозович (?-1886) – ад'ютант Михала Чайковського.

⁴³² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 651 за 1872 р. – Арк.3-7.

Документ № 1. Ордер генерал-губернатора Г. Строгонова титулярному раднику Баласу про спостереження за діями поляків, які після розпуску іноземних легионів в Османській імперії оселились в Добруджі. 15 березня 1857 р. Копія.

Вельми секретно

Господину титулярному Советнику⁴³³ Баласу

Мною получены следующие сведения: Оттоманская порта по окончании войны, распустила бывшие у нее иностранные легионы⁴³⁴ и направила их под видом колонизации в Добруджу. Человек 500 поляков, находившихся в составе этих легионов, удалились во внутрь Добруджи и, разделившись на небольшие партии, избрали себе местом жительства 33 деревни заселенные русскими выходцами⁴³⁵, на пространстве от Шумлы к берегам Черного моря и от Мачина по низовью Дуная. Поляки эти, по своим понятиям и образу жизни, стоят несравненно выше окружающего их простого класса народа. В // последнее время они сумели приобрести над жителями моральную власть и теперь стараются употребить ее во зло; им уже удалось потушить в русских выходцах желание возвратиться на родину, проявившееся было вследствие объявления статей Всемилоштивейшего Манифеста⁴³⁶.

Успеху польской пропаганды содействовало отчасти турецкое правительство, которое, желая удержать народ на месте, запретило выдавать нашим выходцам билеты на проезд⁴³⁷ в Галац. Независимо от этого Владислав Замойский и Чарторыйжский⁴³⁸ отправили своих эмиссаров в Турцию из коих Воронич уроженец и помещик [В...нской] губернии недавно прибыл в Тульчу; он отличается пылким умом и решительным характером.

Поручаю Вашему Благородию иметь самое строгое и бдительное наблюдение за тем, не проявятся ли вредные действия означенных поляков, где либо на нашей границе // и о всяком положительном извес-

⁴³³ Титулярный радник – цивільний ранг 9 класу згідно з Табелем про ранги; у ХІХ ст. в Російській імперії титулярні радники обіймали посади старших помічників столоначальників, старших помічників секретарів, протоколістів, реєстраторів, перекладачів. Титулярний радник Балас, скоріш за все, був співробітником Канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора.

⁴³⁴ Іноземні легиони – підрозділи “Казак-алая” в складі армії Османської імперії, які почали створюватись у 1851 р., а присягу склали 23 січня 1854 р. До них входили поляки, болгары, румуни, угорці, турки й євреї. М. Чайковський (Садик-паша) отримав посаду “Міріан-паші” й особисто розробив моделі одностроїв, допомагав придбати для козаків арабських рисаків. Загони були розпущені після смерті султана Абдул-Меджида у 1861 р.

⁴³⁵ Російські вихідці – утікачі з Російської імперії – переважно українські селяни-кріпаки, колишні задунайські козаки, а також росіяни – липовани, некрасовці та ін.

⁴³⁶ Манифест імператора Олександра ІІ про ліквідацію кріпацтва 19 лютого 1861 р. Цей документ, на думку російських чиновників, мав дати сигнал “російським вихідцям” – переважно кріпакам – повернутись до Російської імперії.

⁴³⁷ Билети на проїзд – проїзні документи, що давали можливість жителям Добруджі переселитись через Галац до Російської імперії.

⁴³⁸ Замойський Владислав – один із діячів польської еміграції в Лондоні. Чарторыйжский Адам – один із діячів польської еміграції в Парижі. Обидва – хресні батьки дітей М. Чайковського.

тии, какое Вы получите по сему предмету немедленно доводить до моего сведения.

Генерал-губернатор А.Г.Строгонов⁴³⁹

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 15 за 1857 р. – Арк. 37-37 зв.

Документ № 2. Виписка з донесення керівника консульства Російської імперії в Галаці в Азіатський департамент №168 про діяльність ад'ютанта М. Чайковського Горенштейна (Горнштейна) в Подільській губернії з метою агітації євреїв до повстання проти Російської імперії. 13 вересня 1857 р. Копія.

Ад'ютант Садык-паши⁴⁴⁰, упомянутый в донесении моем от 31 августа под №1660 ошибочно назван Арнштейном. Настоящее его имя Горнштейн или Горенштейн. Уроженец Подольской губернии, имеет родственников в Балте и родного брата в Каменец-Подольске. Из даточных принят в военную службу и находился в 5-м пехотном корпусе. В 1853 году бежал в Турцию и с того времени постоянно состоял при ренегате⁴⁴¹ Чайковском. Садык-паша, заметив в нем особенную предприимчивость и свойственную евреям сметливость, употреблял его к исполнению тайных и дерзостных своих намерений. Так в мае месяце сего года, он был отправлен на ярмарку в Балту (Подольской губернии) с письмами ко многим дворянам [дворянам] той губернии.

Кроме того главное его поручение состояло в доставлении от Иерусалимского Раввина⁴⁴² открытого письма к евреям проживающим в России, с наставлением как им действовать на умы простого класса народа, чтобы подготовить их в будущем к восстанию противу властей.

На вызов Чайковского никто из помещиков не отозвался. Недоверчивость и холодный прием повсюду сопровождал его агента.

Видя с этой стороны неудачу, Горенштейн с трудом успел склонить одного из молодых людей написать несколько строк, чтобы представить Чайковскому, как доказательство своего пребывания в тех местах. Такое отстранение и совершенное отсутствие сочувствия в попытках Чайковского объясняется тем, что поляки западных губерний совершенно счастливы своим положением и предпринимаемые им меры поколебать образ мыслей своих соотечественников, остаются парализованными.

По известиям, полученным из Тульчи, Горенштейн на сих днях имеет прибыть из Константинополя в отошедшую часть Бессарабии с паспортом под чужим именем. Цель его приезда еще неизвестна.

⁴³⁹ Строгонов Александр Григорович (1795-1891) – граф, новоросійський та бессарабський генерал-губернатор (1854-1862).

⁴⁴⁰ Садик-паша – ім'я, яке використовував Михал Чайковський після прийняття ісламу в 1851 р. “Садик” турецькою мовою “вірний”.

⁴⁴¹ Ренегат – так називали відступників – людей, що відступили від християнства й навернулись до ісламу.

⁴⁴² Головний рабин Османської імперії, найавторитетніший знавець Священного Писання в юдаїзмі.

Садык-паша потерял доверие здравомыслящих и способнейших поляков, обратился к евреям и чрез них приводит в исполнение свои замыслы. Вообще евреи, с окончанием прошедшей войны, стали слишком самонадеянны и постепенно приобретаая влияние, стремятся достигнуть некоторой самостоятельности.

Верно: Экспедитор коллежский Ассессор [А....]

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 48.

Документ № 3. Доповідна записка про емісара М. Чайковського Ольшевського, який збирався перейти через російський кордон в районі Новосельця⁴⁴³. 22/23 січня 1862 р. Переклад з французької мови. Оригінал.

Из Галаца

Ваше Сиятельство

Считаю долгом довести до сведения В-го Са о сообщенном мне известии, что некто Ольшевский, польский эmissар имеет вскоре перейти Русскую границу у Новосельце.

По дошедшим до меня сведениям человек этот носит тоже имя Старжинского и ему поручена ренегатом Садик-пашою важная миссия в Украине. Он из Сербии⁴⁴⁴ отправился пассажиром на австрийском пароходе “Фридрих” в Джорджеве⁴⁴⁵, оттуда направился на Бухарест, а затем через Яссы в Буковинию⁴⁴⁶, и, наконец, перейдет русскую границу в окрестностях Новосельца, посещая, прежде всего Каменец-Подольск//

Считаю долгом присовокупить, что некоторого времени лица, желающие тайно перебираться в Россию, преимущественно выбирают свой путь в пределы России через Буковинию.

Подпись: Оффенберг

Приписка: “Послан адъютант господин Катакази на границу для расследования. Самого эmissара не найдено, но выяснилось, что местные жители переправляли поляков за деньги через границу”.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 2 за 1862 р. – Арк. 1-1 зв.

⁴⁴³ Новоселиця – з 1812 р. місто розділене річкою Рокитнянкою між Російською й Австрійською імперіями. В ньому розташовані пункти пропуску через кордон. Тепер районний центр Чернівецької обл. України.

⁴⁴⁴ Сербія – з 1815 по 1878 рр. – Сербське князівство. Входило до складу Османської імперії на правах автономії.

⁴⁴⁵ Джорджево – місто на березі Дунаю у Волощині, тепер Джурджа (Румунія).

⁴⁴⁶ Буковинія – Буковина з 1775 р. входила до складу Австрійської імперії. З 1849 по 1918 рр. мала статус окремого коронного краю. Тепер – східна та центральна частини Чернівецької обл. України й округ Сучава Румунії.

Документ № 4. Фрагмент листа кам'янець-подільському губернатору Брауншвейгу⁴⁴⁷ від ад'ютанта бессарабського військового губернатора штаб-ротмістра [...] про можливе місце перебування емісара М. Чайковського. Оригінал.

.... в Каменце проживав некто Иосиф Гриневич, и как слышно ... он эмигрировал (в числе) людей, в минувшем году, в польские легионы за границу и хорошо знаком с Садык-пашею... Этот человек был связан с Ольшевским и просит обратить на это внимание...

Сверх сего при Садык-паше есть солдат, бежавший из 5 пехотного корпуса в минувшую войну Горенштейн.... (он) имеет родного брата в Каменце и можно полагать, что Ольшевский мог быть у этого брата...

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 2 за 1862 р. – Арк.4-5, 7, 9 зв., 10.

Документ № 5. Донесення надвірного радника⁴⁴⁸ Лекса про військові приготування поляків у Молдавії та про намагання залучити до повстання проти Російської імперії українців. 25 червня 1863 р. Копія.

Из Галаца

Агент мой, которого я посылал в Текуч, вернулся вечером и объявил мне, что действительно на тамошнюю ярмарку собралось несколько известных нам польских деятелей для закупки лошадей, но так как в нынешнем году привезено было на ярмарку мало лошадей, особенно порядочных, то они могли выбрать только пять жеребцов, за которых заплатили довольно дорого (от 35 до 40# за каждого). – Из Текуч господа собираются ехать в Фокшаны, где через несколько дней открывается ярмарка, на которой они надеются найти более хороших лошадей.

Говорят, что в Гуте, в Батуманар и в Дорогаи приготавливают седла, уздечки и вьюки, в довольно большом количестве.

В Галаце тоже, с некоторых пор, замечено усиленное приготовление седел и военной амуниции, под наблюдением одного из здешних польских агентов Сташевского; этот же Сташевский купил вчера в одном магазине 56 пар шпор.

Говорят, что Садык-паша отправил в Украину прокламацию, в которой он уговаривает тамошних присоединиться к восстанию. В ответ на послание ему писали, что Украина готова восстать, если он приведет туда несколько казачьих полков из Турции, между тем ему совершенно не удалось поднять Добруджское малороссийское население⁴⁴⁹, во всей шайке, собранной в Тульче и окрестностях нельзя насчитать более 60 рутин⁴⁵⁰...

⁴⁴⁷ Брауншвейг Рудольф Иванович (1822-1880) – подільський губернатор (1860-1864).

⁴⁴⁸ Надвірний радник – цивільний ранг 7 класу згідно з Табелем про ранги; надвірні радники у ХІХ ст. обіймали посади столоначальників міністерств і губернських канцелярій.

⁴⁴⁹ Малоросійське населення – українці, що втекли з Російської імперії та оселились в Добруджі.

⁴⁵⁰ Рутини – рутени, одна з назв українського населення Добруджі.

...Агент мой в Тульче сегодня утром приехал оттуда и донес мне, что тамошня я шайка начинает вся собираться в Тульче, так что в самом городе нет более ни одного пустого угла. Он насчитывает до 700 человек разного сброда. По его словам они намерены на этих же днях двинуться в Бессарабию с целью силою ворваться в Россию.

Тульчинские вожди уверяли моего агента, что они ожидают большое сочувствие в Бессарабии и что при переходе через русскую границу, шайка их сильно возрастет так как там много поляков, которые готовы восстать, но не имеют только оружия; оружие же будет им доставлено...

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 86 зв.

Документ № 6. Донесення про зібрану інформацію відносно інсургентів⁴⁵¹ у Молдавії № 291. Про вербування в Молдавії добровольців Садик-пашею до загонів, що мають на меті допомогу повсталим полякам. 14 вересня 1863 р. Оригінал.

Начальника Скулянского таможенного округа м. Новоселица. Секретно
Господину Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору,
Генерал Адъютанту Коцебу⁴⁵²

По собранным мною сведениям

1) Главным агентом польской эмиграции в Северной Молдавии есть какой-то поляк, среднего роста, очень пожилых лет, носит очки⁴⁵³, как утвердительно уверяют, Садик-паша. – Он все время проживал в Герцах и в Дорогой и к нему являлись все прибывающие в верхнюю часть Молдавии эмигранты, которых он снабжал турецкими паспортами, деньгами и потом направлял на разные пункты Буковины, преимущественно на Синоуцы. Но так как в последнее время надзор за границею между верхней Молдавией и Буковиною со стороны Австрии значительно усилился, то агент этот уехал в Ботушаны /где ныне назначен сборный пункт/ откуда он намерен переправлять инсургентов на Сучаву и окрестности, потому что граница там очень слабо занята Австрийскими войсками.

2) Вербовка продолжается как в Молдавии, так и в Буковине, и на днях из Австрийской Финансовой Стражи /Finanzwacher/⁴⁵⁴ расположенной на протяжении сухопутной Австрийской границы бежал один Ober-Aufseher и четыре Finanzwacher и поступили в ряды мятежников в Молдавии.

3) Говорят, что ныне по затруднительному переходу мятежников в Буковину, их накопилось в верхней части Молдавии //до 800 пеших и

⁴⁵¹ Инсургенти – повстанці.

⁴⁵² Коцебу Павло Остапович (1801-1884) – новоросійський та бессарабський генерал-губернатор (1862-1874).

⁴⁵³ Окуляри – як видно зі світлин 1860-х рр., копії яких зберігаються в Національній бібліотеці імені “Св.Св.Кирила та Методія” (Софія, Болгарія), Садик-паша в цей час не носив окуляри.

⁴⁵⁴ Австрійська Фінансова Стража (Finanzwacher) – прикордонна митна служба Австрійської імперії. Ober-Aufseher – офіцер АФС, Finanzwacher – рядовий АФС.

400 конных, но, по моему мнению, число последних чрезвычайно преувеличено. Может быть, они и имеют намерения сделать нападение на некоторые пункты Бессарабии, чтобы беспокоить войска, но из слов их “что они идут до Варшавы” и из других обстоятельств, заключить должно, что у них нет намерения прорваться в Подольскую губернию, где они не могут рассчитывать ни на малейшее сочувствие населения.

О чем честь имею почтительнейше донести Вашему Высокопревосходительству.

Начальник Скулянского Таможенного Округа⁴⁵⁵, Есаул [В...]

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 205-206.

Документ № 7. Телеграма із С.-Петербурга від П.Шувалова⁴⁵⁶ генерал-губернатору П.Коцебу⁴⁵⁷ про дозвіл М. Чайковському відправитись до Києва після прибуття до Одеси із Костантинополя. 30 листопада 1872 р. Оригінал.

Сообщаю Вашему Высокопревосходительству, что по имеющему прибыть на днях (из) Константинополя (в) Одессу Михаилу Чайковскому Высочайше разрешено отправиться в Киев.

Документ № 8. Повідомлення від російського посла в Костантинополі Коцебі Павлу Євстафійовичу. 6 грудня 1872 р. Про дії відносно М. Чайковського після його приїзду до Росії. Оригінал.

Садык-паша отправляется в Киев из Одессы для поселения в Киеве, который назначен ему для жительства по распоряжению начальника III-го отделения⁴⁵⁸ Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

// Возвращение в Россию этого выходца, пользовавшегося – как Вам известно – видным положением в Турции и большим влиянием на своих соотечественников, произвело сильное неудовольствие, не только между ярыми Поляками, но и между турками, австрийцами и англичанами // вследствие сего весьма может статься, что Поляки, находящиеся под влиянием враждебных нам интриг, весьма рады были бы воспользоваться каким-либо случаем, чтобы компрометировать Чайковского в глазах наших властей. Возможно также, что они попытаются причинить ему, даже в России, затруднения и неприятности подобные тем,

⁴⁵⁵ Скулянська Митна Округа – бригада 5-ї (Одеської) округи Окремого корпусу прикордонної варті Міністерства фінансів Російської імперії. Тепер Скуляни – село в Республіці Молдова на березі. Прут на кордоні з Румунією.

⁴⁵⁶ Шувалов Павло Андрійович (1830-1908) – російський дипломат і військовий діяч, начальник штаба військ гвардії та Петербурзького військового округу (1867-1877), член Головного військово-тюремного комітету.

⁴⁵⁷ Генерал-губернатор – Коцебу П.О. (див. вище).

⁴⁵⁸ III відділення – підрозділ Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що займався політичним розшуком, здійснював цензуру, вів боротьбу із старообрядництвом та сектантством тощо.

которым он неоднократно подвергался здесь с тех пор, как принятое им решение сделалось известным.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 651 за 1872 р. – Арх. 1-7.

Volodymyr Poltorak

The documents on Mihal Chaycovs'kyi in State Archives of Odesa region

It is the first publication of the documents from the funds of State Archives of Odesa region, which illustrate an attitude of Russian administration toward such eccentric personality as Mihal Chaycovs'kyi concerning his support made from abroad to Polish national movement in the XIX c. and his participation in East War 1853-1856. It is also offered to the readers' attention the documents of the file on Mihal Chaycovs'kyi's return to the Russian empire.

УДК 94(477.74)“1863”

Олена Бачинська

**УКРАЇНЬСЬКА СКЛАДОВА У ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ:
З ПОВІДОМЛЕНЬ РОСІЙСЬКОГО КОНСУЛА В ГАЛАЦІ**

Публікуються документи з Державного архіву Одеської області, що ілюструють процес підготовки в м. Галаці (на той час Османська імперія) польського виступу 1863-1864 рр. проти російської влади. Документи свідчать про використання української складової лідерами польського національного руху.

Тема польського національного руху XIX ст. достатньо досліджена в історичній літературі. Вивчалися різні аспекти та складові цього руху, в тому числі й участь у ньому українських діячів, його підтримки на території України, використання козацької тематики й інших тем української історії для залучення до лав польського національного руху українців. Під час підготовки і самого польського виступу (повстання) 1863-1864 рр. у Варшаві був створений Центральний національний комітет, якій згодом став Національним урядом. З представників польської еміграції створювалася розвинена мережа його підпільних відділень, які мали різні назви – Уряди, Агентства, Комітети та ін. і діяли, крім Російської імперії, в різних країнах – Франції, Румунії, Османській та Австрійській імперіях. Польські емігранти підтримували учасників виступу коштами, зброєю, формуванням воєнізованих груп. Найбільш активним в цьому плані виявся центр в Добруджі (тоді Османська імперія).

До уваги читачів пропонуються два документи, які демонструють діяльність польських емігрантів в Галаці для підтримки польського виступу 1863 р.⁴⁵⁹ Автором цих документів є представник російського

⁴⁵⁹ Так зване Січневе повстання – розпочалось в ніч 9/10 (22/23) січня 1863 р. нападам на російські війська в кількох десятках пунктів одночасно, що мало характер дуже схожий на значну, за територіальним розповсюдженням, партизанську війну. Приборкано навесні 1864 р.